

Architectuur in Nederland

Jaarboek
Yearbook

2018

Architecture in the Netherlands

2019

**UNDER
PRESSURE**

naio10 uitgevers publishers

Architectuur in Nederland toont al ruim drie decennia de jaarlijkse oogst van de opmerkelijkste en meest toonaangevende gebouwen in ons land. De driekoppige redactie signaleert trends en ontwikkelingen in de architectuur, geeft een overzicht van de beste bouwwerken en peilt de barometerstand van de architectuur in Nederland.

In deze editie richt de redactie, bestaande uit Kirsten Hannema, Robert-Jan de Kort en Lara Schrijver, zich op de druk die de huidige maatschappij kenmerkt en de rol die architectuur daarin kan spelen: van het bieden van ruimte en leegte als reactie op (over)druk tot de slagkracht van grote projecten, en van de werking van materialiteit tot de gezamenlijke vuist van een diverse en activistische vakgemeenschap.

Met een gastbijdrage van freelance auteur en curator Christine de Baan.

RAAAF & Atelier de Lyon
Arons en Gelauff
Hootsmans & Paul de Ruiter
EGM architecten
Civic Architects
Bentham Crouwel Architects
Ector Hoogstad
Korteknie Stuhlmacher
Rapp+Rapp
Atelier Kempe Thill
Hans van Heeswijk
Dok architecten
Studio PROTOTYPE
NOAHH & Studio Nuy Van Noort
deMunnik-deJong & Merk X
Marcel Martensen Architect
Studio Nauta
HILBERINKBOSCH architecten
Lilith Ronner van Hooijdonk
BETA

For over three decades *Architecture in the Netherlands* has presented the most significant and striking buildings in the country from the preceding year. The editorial team identifies trends and developments in architecture, gives a detailed account of the best structures and analyses the current state of architecture in the Netherlands.

In this edition, the current editors – Kirsten Hannema, Robert-Jan de Kort and Lara Schrijver – address the role of architecture in dealing with pressure: from providing space and emptiness in response to (excessive) pressure, to the ripple effect of big projects, and from the material agency to the collective strength of a diverse and activist profession

Plus a guest essay by freelance author and curator Christine de Baan.

architecten de vylder vinck taillieu
Bedaux de Brouwer Architecten
ANA architecten
KAAN Architecten
SeARCH
Atelier van Berlo i.s.m./with Eugelink
Architectuur & De Bever Architecten

naio10 uitgevers/publishers
www.naio10.com

Printed and bound in Belgium
ISBN 978-94-6208-487-2

9 789462 084872 >

EGM architecten

Erasmus MC Rotterdam

Een project van ruim twintig jaar, waarin de opdrachtgever risico's durfde te nemen om de patiënt een dienende, rustgevende zorgomgeving te bieden – dat is waar de nieuwbouw van het Erasmus MC om draait. Het ziekenhuis heeft ervoor gekozen om op de binnenstedelijke locatie 'in te breiden'. Ondanks de grote schaal en de enorme infrastructuur is een prettige omgeving gemaakt, met gemakkelijke toegang, een stressverlagende omgeving, en de privacy van eenpersoonskamers. De lange termijn en de patiënt kregen prioriteit boven snelle oplossingen en een louter technische aanpak. In EGM architecten vonden ze een partner die de ervaring had om dit complexe programma aan te pakken, en de ambachtelijke vaardigheden om het te vertalen naar een menselijke schaal.

De ingang is transparant en grootstedelijk, met de spoedeisende hulp gemakkelijk te vinden naast de hoofdingang. Groot, maar ook overzichtelijk. Een entresol in de entreehal geeft beschutting, terwijl de akoestische panelen in de grote liggers zorgen dat ook in de centrale verbindingsstraat – waarvandaan alle delen van het ziekenhuis te bereiken zijn – een comfortabele en rustige sfeer heerst.

Bijzonder is hoe in dit gebouw technische vooruitgang samengaat met een patiëntgerichte omgeving, en hoe materialisatie rust en helderheid aanbrengt. Beton keert terug in elk gebouwdeel, maar steeds in een andere vorm, zoals de prefab panelen rond de liftkernen, die met een bamboepatroon zijn ingelegd. Een pharmafilter, dat watervervuiling door medicijnen tegengaat, verwerkt het ziekenhuisafval tot gist, schoon water en biogas. Bijzonder is ook de daktuin met fruitbomen, toegankelijk voor iedereen. Deze plek met groen en uitzicht over de stad geeft een adem-pauze van de zorgomgeving.

Foto's/Photos: Rob van Esch

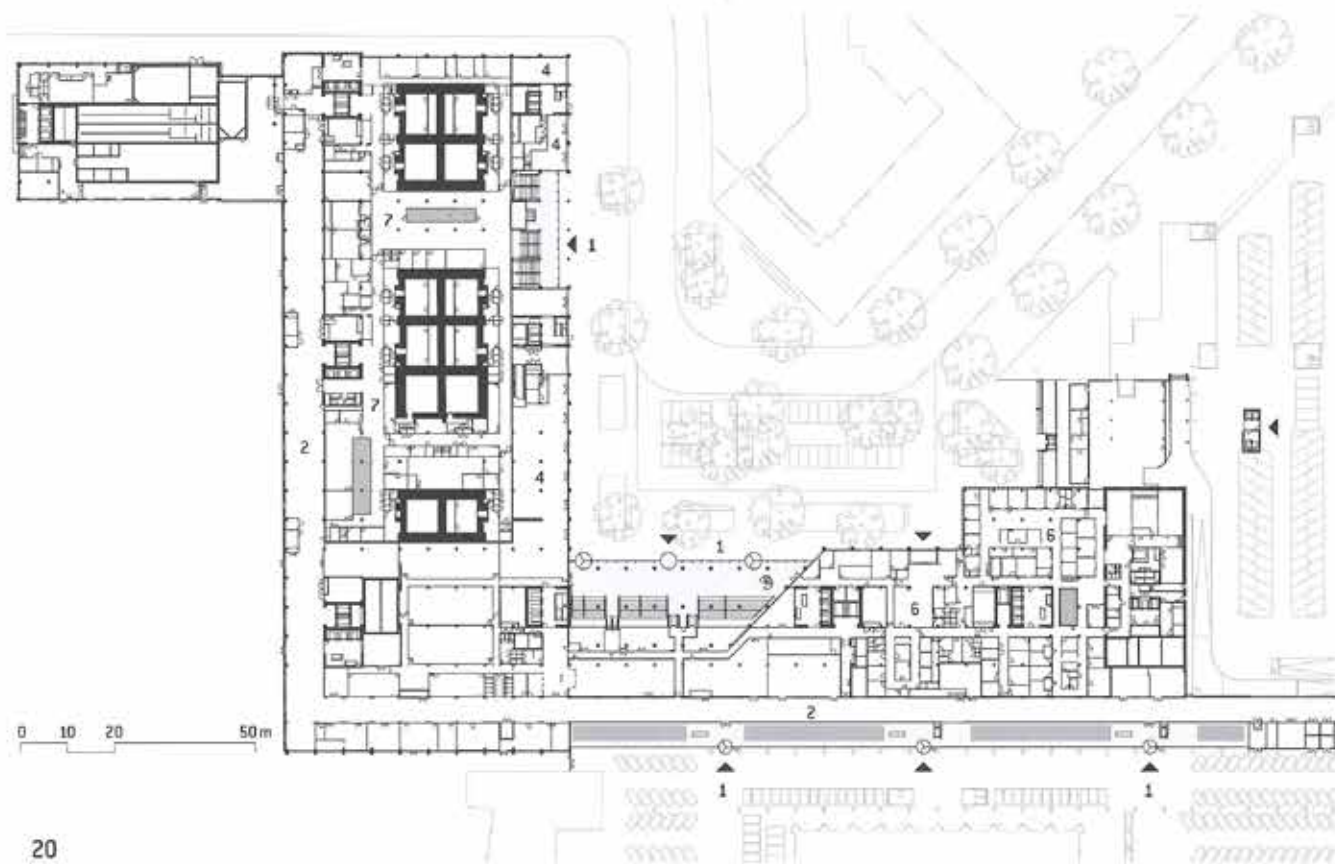
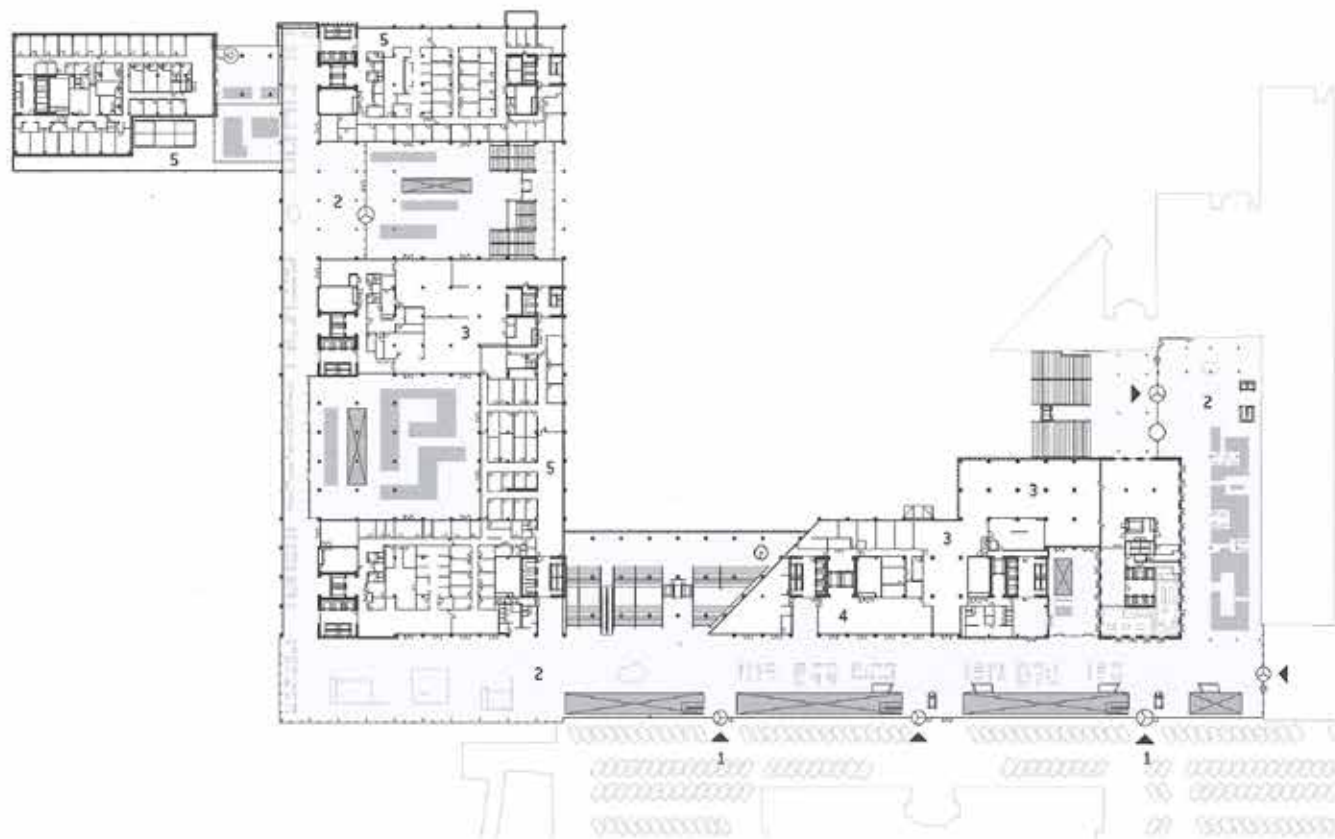
A project lasting over twenty years during which the client dared to take risks in order to give the patient a functional and restful care environment: that is what Erasmus MC's new building is all about. The hospital authorities opted to 'internally expand' their central city location. Despite the large scale and enormous infrastructure, a pleasant environment has been created, with easy access, stress-reducing surroundings, and the privacy of single rooms. The long term and the patient were given priority over quick solutions and a purely technical approach. In EGM architecten the client found a partner with the experience to tackle this complex programme, and the professional skills to transpose it to the human scale.

The entrance is transparent and imposing, with the Emergency Department conveniently located beside the main entrance. Big, but clearly laid out. A mezzanine in the entrance hall tempers the vast scale, while the acoustic panels in the huge girders ensure that even in the central connecting street – providing access to all parts of the hospital – a comfortable and calm atmosphere prevails.

What distinguishes this building is the way technical progress goes hand in hand with a patient-focused environment, and the way materialization imparts calm and clarity. Concrete is present in every part of the building, but each time in a different form, such as the prefab panels around the lift cores, which are inlaid with a bamboo pattern. A Pharmafilter plant, designed to stop medicine residues getting into the water supply, converts hospital waste into yeast, clean water and biogas. Notable too is the roof garden with fruit trees that is accessible to everyone: this oasis of green with a view over the city provides a refreshing break from the care environment.

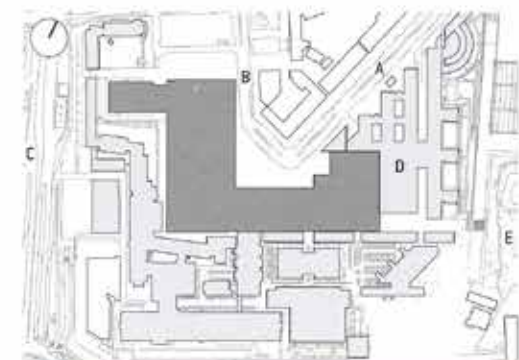
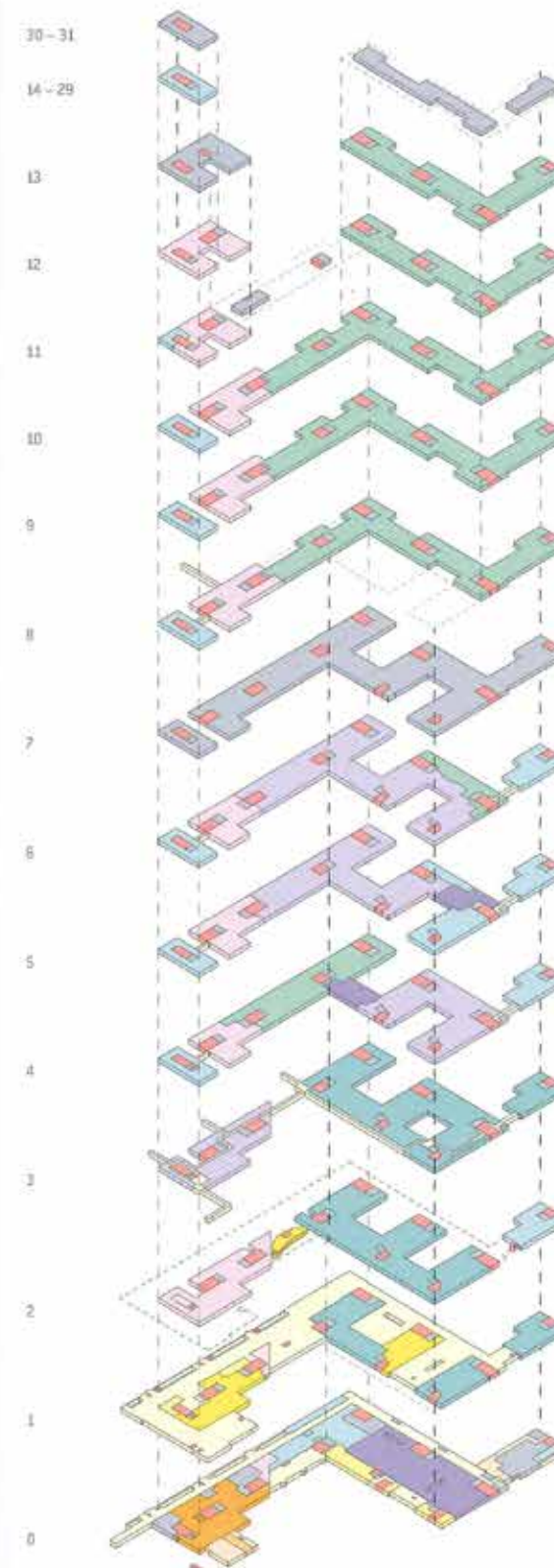
Eerste verdieping, begane grond en
souterrain/First, ground floor and basement

- 1 entree/entrance
- 2 publiekszone/public area
- 3 restaurant
- 4 winkel/shop
- 5 polikliniek/outpatients
- 6 spoedeisende hulp/emergency
- 7 radiotherapie/radiotherapy

Axometrie/Axonometric projection

spoedeisende hulp/emergency	polikliniek/outpatients
ambulancesluis/ambulance route	dagbehandeling/same-day treatment
winkels/shops	verpleegafdelingen/nursing wards
apotheek/pharmacy	restaurant
radiotherapie/radiotherapy	liften en trappen/lifts and stairs

- Situatie/Site plan
- A Wylmaweg
 - B Zimmernanweg
 - C 's-Gravendijkwal
 - D Erasmus MC-Sophia
 - E Museumpark

Foto/Photo: Ossip van Duivenbode

Foto/Photo: Ossip van Duivenbode

De werking van materialiteit

Het leven der dingen onthuld

Lara Schrijver

De projecten in dit Jaarboek bieden een overvloed aan materiaal-impressies. Een houten schuur werd opgevat als een experiment in wat er mogelijk is met een aantal gekapte eiken: voor de constructie ervan zijn bijna alle delen van de boom gebruikt, inclusief de ruwe schors. Een ziekenhuis ter grootte van een kleine stad toont een breed scala aan toepassingen van beton: de verschillen tussen panelen met ruw, glinsterend of bamboerelief-oppervlak brengen de ruimtelijke ervaring terug naar een kleiner schaalniveau doordat ze de gebruiker een directe en tastbare relatie bieden met de omgeving. Deze projecten spreken meer zintuigen aan dan alleen het zicht, en voegen aspecten van aanraking of geluid toe. Het belang van de materialiteit is in de architectuurgeschiedenis weliswaar regelmatig gesignaleerd, toch vallen de projecten die hier worden getoond op in een tijd die steeds meer wordt bepaald door digitale technologieën en waarin beeldschermen deel zijn gaan uitmaken van onze dagelijkse omgeving. Deze experimenten in materialiteit zijn te vinden in een opmerkelijk breed scala aan projecten, van klein tot groot, zowel in stedelijke als in landelijke omgeving. De aandacht op het niveau van detail is opvallend, evenals de bereidheid om te experimenteren en te innoveren. De

Material agency

The life of things revealed

Lara Schrijver

Material impressions abound in the projects presented here. A wooden shed was conceived as an experiment in the possibilities offered by a number of felled oaks; its construction incorporates nearly every part of the tree, including the rough bark. A hospital the size of a small city shows a wide range of concrete treatments: the differences between rough, sparkling or bamboo-embossed panels scale it down, guiding the spatial experience through the direct and tangible relation between user and immediate surroundings. These projects appeal to senses beyond just sight, adding dimensions of touch, or sound. While the importance of materiality has been extensively discussed throughout architectural history, the examples featured here are notable in a time increasingly marked by digital technologies, where screens have become part of our surroundings and of everyday life. A remarkably wide range of projects incorporate experiments in materiality, from small-scale to large, in urban settings as well as rural. The attention to detail is notable, as is the readiness to experiment and innovate. The wooden shed, a self-initiated project by HILBERINKBOSCH, is characterized by its material articulation, while the huge Erasmus Medical Center is unexpectedly anchored by employing variations of a single material.

houten schuur, een door HILBERINKBOSCH zelf geïnitieerd project, wordt gekenmerkt door de materialiteit, terwijl het enorme Erasmus MC juist onverwacht wordt verankerd door gebruik te maken van variaties van een enkel materiaal. Andere projecten omarmen de mogelijkheden die zijn ontstaan door hedendaagse fabricagetechnieken in combinatie met de precisie van computertekeningen: op het eerste gezicht is het huis aan de Oudegaaster Brekken van Studio Nauta een klassieke vakantiestek, een houten huis aan de oever van een meer. Deze idylle werd samengesteld uit een zorgvuldig ontworpen, geprefabriceerd gelamineerd houten (CLT) bouwpakket: elk element is ontworpen om de fabrieksprefectie te waarborgen, met licht- en gordijnrails die al zijn voorgefreest in de plafonds. In elk van deze projecten is de nauwgezette aandacht voor details tastbaar.

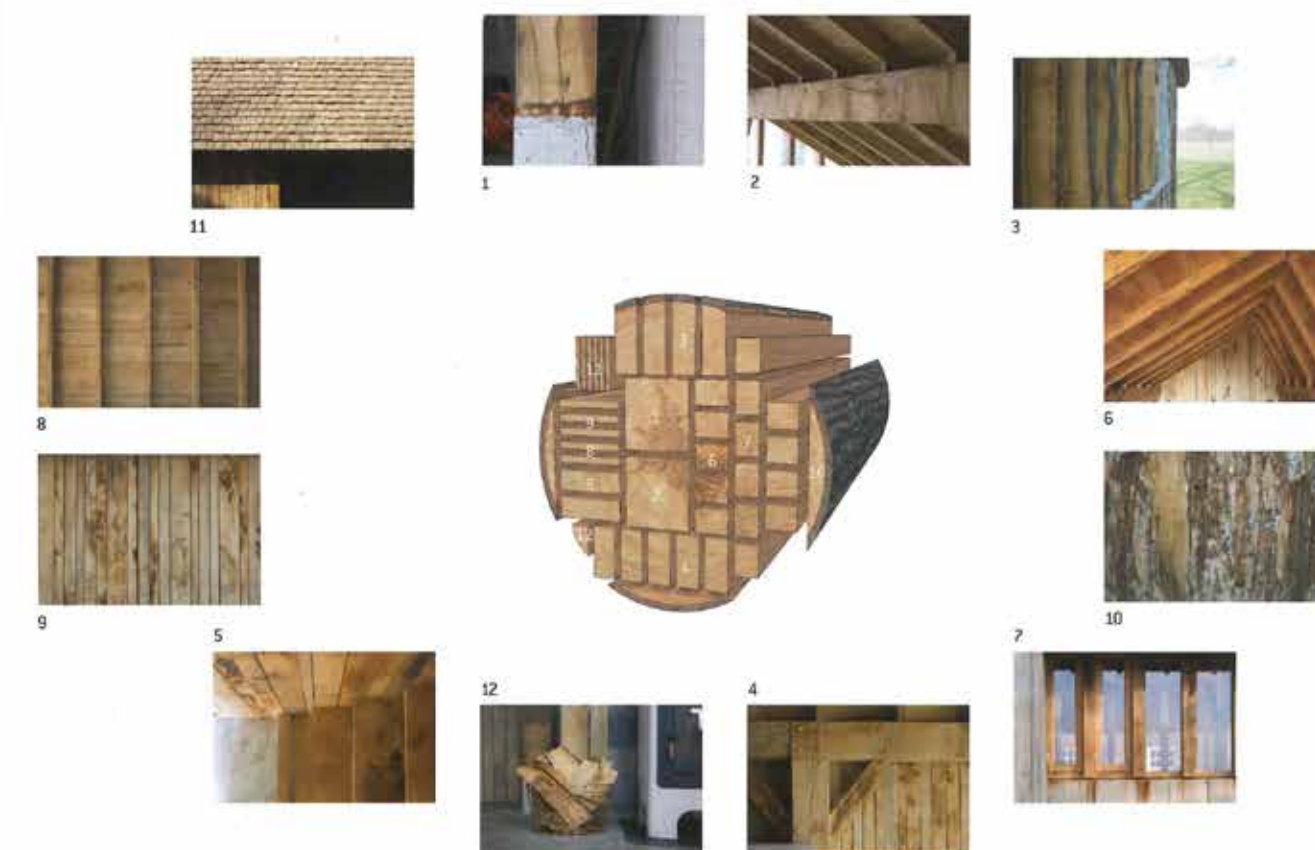
Ruim tien jaar geleden suggereerde socioloog Richard Sennett dat de toenemende belangstelling voor vakmanschap een tegenwicht zou kunnen bieden aan de schaal, abstractie en vervreemding die steeds meer deel lijken uit te maken van de hedendaagse praktijk van werk. 'Nu Instagram en smartphones onze kijk op de omgeving lijken te bepalen, is grondig onderzoek naar de mogelijkheden van materiaal en constructie van toenemend belang, waarmee wordt gesuggereerd dat de affiniteit met goed vervaardigde objecten veel meer behelst dan een levensstijl. Maar wat levert deze materiaalgerelateerde focus eigenlijk op, meer dan een nostalgisch verlangen naar ambachtelijk gebouwde architectuur, die niet voor iedereen bereikbaar is? De projecten in dit Jaarboek mogen dan aandacht voor detail hebben, toch lijkt er meer aan de hand dan een nostalgische verwijzing naar een zogenaamd beter verleden. De hier getoonde innovaties intrigeren met hun onderzoekende aanpak en bieden meer dan een futuristische opvatting dat materiële innovatie eerst de architectuur en vervolgens de wereld zal redden. In plaats daarvan lijken deze benaderingen bijna meditatie: een zorgvuldig gericht zijn op aanwezigheid, op dit, hier, nu.

Deze projecten zijn interessant omdat ze een pragmatische houding ten opzichte van nieuwe technologieën en materiaalinnovaties com-

Other projects embrace the potential in contemporary fabrication combined with the technologies of precise computer drawings: the house on the Oudegaaster Brekken by Studio Nauta is at first glance a classic getaway, a wooden house on a lakeside shore. This idyllic expression was assembled from a carefully designed, prefabricated timber-laminate construction package: each element has been designed to ensure factory perfection, with light and curtain rails already pre-milled into the ceilings. In each of these projects, a meticulous attention to detail is tangible throughout.

It is now just over ten years since sociologist Richard Sennett suggested that the rising interest in craftsmanship might provide an antidote to the scale, abstraction and alienation that increasingly seems to be part of contemporary experience of work. 'In a time when Instagram and smartphones seem to determine our view of our surroundings, these detailed investigations of what material and construction may provide are significant, and seem to suggest that an affinity for well-crafted objects is much more than a lifestyle choice. But what does this focus on material provide, beyond a nostalgic desire for European brick buildings and little (wooden) houses on the prairie that are not available to everyone? The projects presented in this Yearbook may reflect attention to detail, but it seems to be more than a nostalgic reference to some supposedly better past. The innovations presented are intriguing explorations and provide more than a futuristic notion that material innovation will save first architecture, and then the world. Instead, these approaches seem almost meditative: ruminating on presence, and focusing on this, here, now.

These projects are interesting because they combine a pragmatic attitude to new technologies and material innovations, with a deep-seated interest in making the character of the building sensible and immediate. Does this then mean that nostalgia is on the rise, with craftsmanship and traditional materials taking precedence over (or even preventing) new approaches to architectural design? I would suggest there is something more going on. The material dimension is present, but in a different manner, expanding the negotiations between

HILBERINKBOSCH, Zestien eiken schuur/Sixteen-oak barn, Berlicum
Collage: HILBERINKBOSCH

HILBERINKBOSCH, Zestien eiken schuur/Sixteen-oak barn, Berlicum
Foto/Photo: René de Wit

bineren met een grondhouding die zoekt naar zingeving in het karakter van het gebouw. Is daarmee de nostalgie in opkomst, met vakmanschap en traditionele materialen die de overhand krijgen op nieuwe benaderingen van architectonische vormgeving (of die zelfs afwijzen)? Er lijkt iets meer aan de hand. De materiële dimensie is aanwezig, maar op een andere manier, waarbij de wisselwerking tussen vakmanschap en industriële productie uit de negentiende eeuw wordt uitgebreid tot een hedendaagse logica die zowel aan het ding als aan de mens een gelijkwaardige aanwezigheid en zelfbeschikking toekent. De meest fundamentele verschuiving is het inzicht dat niet alles kwantitatief of zuiver intellectueel kan worden begrepen, maar dat de materiële belichaming wezenlijk onderdeel van de menselijke kennis is.

Dit inzicht gaat verder dan een oppervlakkige benadering van materiaal en detaillering en behelst ook meer dan alleen waardering voor de goede uitvoering. De recente belangstelling voor materialiteit zou zelfs iets meer kunnen doen dan laten zien hoe architectuur de verschillende zintuigen aanspreekt, zoals bijvoorbeeld in het werk van architecten en denkers als Steven Holl en Juhani Pallasmaa.³ De Jaarboekprojecten lijken eerder aan te sluiten bij huidig onderzoek naar het belang van onbewuste denkprocessen, van belichaamde kennis en intuïtieve inzichten, en hoeveel invloed die hebben op ogenschijnlijk rationeel onderbouwde beslissingen. In de architectuurtheorie wordt vaker gesuggereerd dat bepaalde ruimtelijke kwaliteiten een fundamenteel en tijdloos karakter hebben dat voorbij het symbolische strekt, en hedendaags onderzoek in de cognitieve psychologie lijkt dit te ondersteunen.⁴

De gewaarwording als zintuiglijke indruk

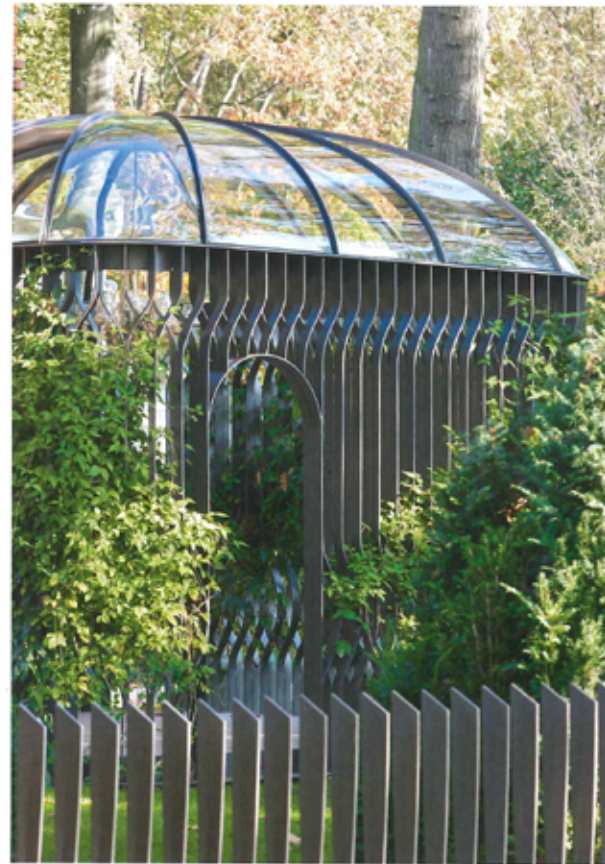
In 1945 vestigde de Franse filosoof Maurice Merleau-Ponty de aandacht op 'de gewaarwording als zintuiglijke indruk' en benoemde daarmee een leemte in de filosofie: het onvermogen om rekening te houden met contextualiteit, en ook om het belichaamde karakter van de ervaring te conceptualiseren.⁵ Hij bekritiseerde degenen die perceptie als een

statisch, intellectueel proces zagen en bood een diepgaande verkenning van begrippen zoals 'warmte', 'plooibaarheid' of zelfs de kleur 'rood'. Hij betoogde dat deze kenmerken in feite niet-eenduidige, dynamische en geïntegreerde aspecten van de ervaring zijn; en dat de perceptie zelf *belichaamd* is. Een waarneming is geen zuiver abstracte voorstelling in ons hoofd, maar is gebaseerd op hoe wij ons fysiek verhouden tot de wereld om ons heen. Hij merkte op dat er in het denken over de menselijke ervaring weinig tot geen fysieke gewaarwordingen te bespeuren zijn, waarmee hij een nieuw veld van onderzoek opende, dat in de architectuur en kunsten in goede aarde viel. Hij duidde de gewaarwording als een zintuiglijke indruk op basis van de veronderstelling dat menselijke kennis niet kan worden opgedeeld in afzonderlijke indrukken van intellectueel begrip. Daarmee legde hij de basis voor een nieuwe manier om te begrijpen hoe we dingen kennen of weten, wat (vandaag de dag) leidt tot de erkenning dat onze ervaring evenzeer wordt bepaald door de dingen in onze wereld en door ons lichaam als door onze geest. Hij suggereert dat de filosofie zou moeten streven naar een beter begrip van de doorleefde wereld die achter de objectieve wereld ligt. Dit heeft gevolgen voor zowel de menselijke subjectiviteit, die wordt uitgebreid met het voelen naast het weten, als voor de aanwezigheid van dingen, die zo aan diepgang kunnen winnen in de geest van negentiende-eeuwse denkers zoals John Ruskin.

Hoewel deze invulling van 'gewaarwording' abstract kan lijken, is het intuïtief juist makkelijk te vatten als de meervoudige gewaarwording die aan de basis van de menselijke ervaring ligt: 'zacht' heeft diverse interpretaties, zoals bijvoorbeeld een stillere toon in de muziek, een meer diffuse weergave van het licht in de kunst, of zelfs een malsheid in het koken – de context en het kader zelf verduidelijken de zintuiglijke waarneming – en voor de uitvoerder zelf heeft het een nog grotere schat aan connotaties.

Inmiddels is er voldoende bewijs dat de gewaarwording als zintuiglijke indruk van groot belang is voor het menselijk begrip: niet alleen voor hoe we ons voelen, maar ook voor hoe we *denken*. Het blootleggen van deze kloof was van groot belang, en er is zelfs een slingerend pad

Studio PROTOTYPE, tiny office pavilion,
Vught
Foto/Photo: Jeroen Musch

Architectuur in Nederland 2018/2019

uit te zetten langs andere denkers van de twintigste eeuw – van Walter Benjamin tot Gilbert Ryle, van Henri Bergson tot Alva Noë – die zich steeds bewuster werden van de invloed van belichaming, van de zintuigen naast de intellectuele observatie. Het werk van deze auteurs is doordrongen van een intense gevoeligheid voor ruimte, kleur, vorm, geluid of smaak, en het zijn vaak de kwaliteiten die ze weten op te roepen die helpen om de fundamenteel gedeelde ervaring van het mens-zijn bloot te leggen.

Vreemd genoeg hebben deze gestage transformaties in hoe we over de menselijke ervaring als geheel denken (hoe wijdverspreid ook) niet altijd hun weerklink gevonden in het architectonisch denken. Misschien zijn ze zo vanzelfsprekend dat een verband tussen theoretische reflectie en materiële uitwerking ongezien blijft? Of zijn het academische veld en de beroepspraktijk zo gescheiden dat een dialoog hooguit incidenteel plaatsvindt, eerder dan langdurig? Ondanks het gebrek aan wetenschappelijk onderzoek zijn er voorbeelden van een materiële verfijning die de architectuurhistorische en theoretisch studies ondersteunen, die aantonen hoezeer deze onderstromen de ervaring vormen.

Verkenningen in materiaal

Enkele architectuurprojecten van dit jaar zijn meteen zichtbaar verbonden met het materiaal: de Zestien eiken schuur van HILBERINK-BOSCH is een studie in hout. Door gebruik te maken van een aantal oude eiken die gekapt moesten worden, heeft HILBERINKBOSCH verschillende toepassingen voor dit ongecertificeerde hout verkend. Eerst werd een zaagschema ontworpen dat optimaal gebruikmaakt van de stammen. Het beste hout werd gebruikt voor de belangrijkste delen van de draagconstructie, terwijl de rest voor andere toepassingen werd gebruikt, afhankelijk van de specifieke materiaaleisen en de gewenste sfeer van de ruimte.

Het kleine kantoorpaviljoen van Studio PROTOTYPE daarentegen vertoont een algehele gelijkmatigheid in de omgang met materialen:

human knowledge cannot be chopped up into units of intellectual understanding. In so doing, he laid the foundation for a transformative approach to understanding how we know things, leading (today) to a recognition that our experience is informed as much by the things in our world and by our bodies, as by our minds. He suggests that philosophy should seek to understand the lived world that exists beneath the objective world. This has consequences both for human subjectivity, which expands to include sensing as well as knowing, and for the presence of things, which may gain in the kind of depth described by nineteenth-century thinkers such as John Ruskin.

While this understanding of sensation may appear abstract, once it is revisited through the filter of art, music, poetry, dance, design or cooking, the notion of a multilayered sensation that underpins human experience is easily intuited: 'soft' provides multiple dimensions in each field, perhaps implying a quieter tone in music, a gentler approach in the artistic rendering of light, or even tenderness in cooking – the context and the framework help clarify the perception – and what it signifies to the actual performer has a wealth of further connotations.

By now there is sufficient evidence that the sensation as a unit of experience is deeply important to human understanding: not just to how we *feel*, but also to how we *think*. Laying bare this gap was vastly significant, and we might even draw a meandering line through many other thinkers of the twentieth century – from Walter Benjamin to Gilbert Ryle, from Henri Bergson to Alva Noë – who became increasingly aware of the impact of embodiment, of the many senses beyond pure intellectual observation. A heightened sensitivity to space, colour, form, sound or taste permeates these authors' writings, and it is often their evocative qualities that help reveal some of the fundamental shared experiences of what it means to be human.

Oddly, these steady transformations in how we look at the whole of human experience, as widespread as they are, have not always found the same resonance in architectural thinking. Could it be their self-evidence that prevents the connection between theoretical reflection and material articulation being made? Or is it the fact that the academic

hoewel er verschillende materialen worden gebruikt, heeft alles een gelijkaardig kleurenpalet – het beton neigt naar de kleur van de baksteen, en de kasten zijn net iets bruiner. De perfecte uitvoering van de kasten benadrukt deze eenheid nog verder. Het stalen paviljoen aan de andere kant van het huis is meer uitbundig, met een decoratieve uitwerking die doet denken aan vroegtwintigste-eeuws ijzerwerk. Dit paviljoen is verbonden met het hekwerk rond de tuin door zowel materiaal als detaillering: opstaande stalen strips langs de tuingrens leiden eerst naar de brievenbus en vervolgens naar het huis.

Andere manieren om met materiaal om te gaan, springen minder direct in het oog. De enorme schaal van het Erasmus MC is op het eerste gezicht vooral indrukwekkend, en wordt versterkt door de hoogte van de ruimtes en het licht in de hoofdstraat. Tegelijkertijd bieden de betonpanelen vanbinnen en vanbuiten een verdieping vanaf de eerste waarneming, die in de loop van de tijd zich verder kan ontfouwen. In de panelen van de buitengevel is onderscheid gemaakt tussen de voorliggende en terugliggende delen, waardoor de buitenschil extra nadruk krijgt. Van dichterbij zorgt het marmergranulaat in de afwerking voor een bijzondere gewaarwording en biedt een gevoel van verbinding voor wie goed wil kijken.

Het is dit soort dingen waar Merleau-Ponty naar verwees: een waarneming die door zowel de visuele expressie als de materiële uitwerking de toeschouwer aantrekt – de kleine fonkelingen en de groefjes die aanmoedigen om een hand naar het oppervlak uit te steken. Het is het soort aantrekkingskracht dat een kind verleidt om dichterbij te komen, om iets aan te raken, en het is het soort bekoring dat gemakkelijk tot zwijgen kan worden gebracht door al te intellectuele beoordelingen, analytische beschouwingen of andere methoden die gewoonlijk onderdeel zijn van traditioneel onderzoek.

Materialen behoren tot de grondslagen van dit type architectuur. Sommige architecten hebben een onmiskenbare affiniteit met materialen en weten gedurende hun professionele leven innovatief te blijven in hun materiaalgebruik. Het werk van Alvar Aalto biedt een prachtig palet aan baksteenverkenningen, net als de Amsterdamse School

disciplines and the profession are so disconnected that dialogues are more incidental than sustained? Despite the lack of scientific study, there are instances of material finesse that support studies in architectural history and theory showing how significantly these undercurrents form our experiences.

Explorations in material articulation

Some of the examples among this year's architecture projects are immediately obvious: the 'Sixteen-oak barn' by HILBERINKBOSCH is a study in wood. Seizing the opportunity offered by a number of old oak trees slated for felling, HILBERINKBOSCH explored a variety of uses for this non-certified timber. They began by devising a sawing scheme that made optimum use of the logs. The best wood was reserved for the long structural beams while the other cuts were employed elsewhere depending on specific material requirements and the desired 'feel' of the space.

By contrast, the tiny office pavilion by Studio PROTOTYPE exhibits an overall smoothness in the handling of materials: although a variety of materials are used, everything is set in a similar colour palette – the concrete blending with the colour of the brick, and the cabinetry just a shade more towards brown. This unity is further emphasized by the perfection of the cabinetry. Their steel pavilion at the other side of the house is more expressive, with a joyfully decorative grating reminiscent of early twentieth-century ironwork. This pavilion is materially connected to the fencing: upright steel strips along the line of the garden that lead first to the mailbox and then on to the house.

Other material treatments are less immediately visible. The scale of the Erasmus MC impresses at first glance, and so it is easily defined by the height of its spaces and the light in the main corridor. At the same time, the varieties of concrete panelling inside and out allow for a depth in perception that can grow over time. The external facade panels have distinct treatments for the front face and the recessed parts, emphasizing the external envelope. Closer to, the marble granulate included in the

dichter bij huis, en vele hedendaagse Vlaamse architectenbureaus. In het Anatomiegebouw in Utrecht is de opmerkelijke detaillering van het oorspronkelijke, fijne metselwerk zorgvuldig bestudeerd en die kwaliteiten zijn meegenomen in de verbouwing, waarbij een 'vreugde van het vakmanschap' zichtbaar wordt.³ In dit Jaarboek staan verscheidene experimenten in beton die de robuustheid en kracht van het materiaal benadrukken, maar ook een sprankeling vertonen. Hier kunnen we zien hoe de perceptie van Merleau-Ponty vorm krijgt door context en specificiteit: van de overdonderende aanwezigheid van ruw beton in Deltawerk// tot het glinsterend witte marmergranulaat in de gevel van het Erasmus MC, tot de zware momentvasten kolommen in de fietsenstalling van Utrecht Centraal.

Materiële intelligentie: van analyse naar synthese

Deze projecten laten zien hoe levendig onze omgeving is – een idee dat niet alleen verwijst naar John Ruskins 'levende architectuur' maar ook naar Jane Bennett, die het begrip 'vibrant matter' muntte in haar gelijknamige boek uit 2010. Ze beschrijft het 'leven' van de dingen als een manier om aandachtig de kijken naar vanzelfsprekendheden, waarbij de fysieke omgeving zich openbaart als *actor*, niet alleen als achtergrond voor het actieve leven van de mens. In deze optiek is de schuur van HILBERINKBOSCH meer dan een vakkundige architectonische oefening. Het vraagt aandacht voor de verspilling die onbedoeld wordt veroorzaakt door certificeringssystemen doordat het bureau elkenbomen gebruikt die normaal tot papierpulp zouden worden vermalen omdat ze niet voldoen aan de kwaliteitsnormen voor de bouw. Door de eiken om te vormen tot een comfortabele, goed ontworpen verblijfsplek waarin de bomen zijn opgenomen in zowel structuur als oppervlakken, tonen de architecten dat onvolmaakt niet gelijkstaat aan onbruikbaar.

Wezenlijk onderdeel van het succes van het Erasmus MC is de aandacht voor de omgeving van het ziekenhuis als geheel. Het project werd ontworpen volgens het motto 'healing is leading'; op basis van huidig

onderzoek naar hoe onzichtbare maar tastbare kwaliteiten zoals rust, groen en tactiele, warme materialen kunnen bijdragen aan stressvermindering, is de materialiteit van het gebouw onderdeel geworden van het genezingsproces. En hoewel dit misschien nog steeds een utilitaire benadering behelst van de betekenis van materialen, veronderstelt het wel de waarde van de beleefde wereld achter de objectieve wereld, om Merleau-Ponty aan te halen. Architecten doen dit misschien al langer, maar de zin ervan begint nu pas uit te groeien tot een algemeen besef van het belang van onze omgeving.

De levendigheid van materiële objecten is wat de ander aanmoedigt om een hand uit te steken en ze aan te raken. De relatie zelf wordt versterkt door verbinding, en onthult een levendigheid in dingen. De aandacht versterken voor de zelfstandigheid van dingen past ook bij de milieuproblematiek van deze tijd: in plaats van te zoeken naar oplossingen door weer nieuwe innovaties in productietechnologieën en materialen, wordt de zelfstandige waarde van elk object benadrukt door krachtige verbindingen te smeden. Ze weigeren te worden geobjectificeerd, en ontsnappen aan de reductie tot enkel economische waarde. Ze leven en verweren ook met ons, waardoor ze herinneren aan de verantwoordelijkheid voor onszelf, maar ook voor de wereld om ons heen.

Materialen zijn daarom nodig voor meer dan alleen het bouwen en het bekleden: ze zijn ook nodig als werkzame middelen in de wereld. Veel projecten in dit Jaarboek tonen – met dingen, niet met woorden – dat complexe beslissingen wel degelijk rekening kunnen houden met waarden en gevoeligheden, ook al zijn die niet kwantificeerbaar. Met andere woorden, hun aanwezigheid biedt een tegenwicht voor puur utilitaire of economische drijfveren, door te laten zien hoe we (zouden kunnen) willen leven. Bovendien bevorderen ze zinvolle verbindingen. Door een directe, tastbare relatie te leggen tussen object en gebruiker plaatst het materiaal zelf de levendigheid van niet-levende actoren op gelijke voet met bewuste wezens. Deze genereuze benadering van de gelijkwaardigheid van alle wezens en dingen kan een verrijking bieden aan de dominante, kwantitatieve structuren van economische waarde en rigide beleid.

EGM architecten, Erasmus MC, Rotterdam
Foto/Photo: Rob van Esch

EGM architecten, Erasmus MC, Rotterdam
Foto/Photo: Rob van Esch

finish imparts an unusual feel to the surface and provides a sense of connection for those willing to look closely.

It is this kind of thing that I imagine Merleau-Ponty was referring to: a sensation that draws you in, through both its visual expression and its material articulation, the little sparkles and the ridges drawing a hand to its surface. It is the kind of attraction that entices a child to go and touch; and it is the kind of attraction that is easily silenced in favour of intellectual appraisals, analytical studies of structure and other methods that are hard-wired into the habits of traditional research.

Materials provide the base for this type of tactile architecture. Some architects have a clear affinity for materials and manage to innovate their use of materials consistently throughout their work. Alvar Aalto's work offers a beautiful palette of brick use, as does (closer to home) the work of Amsterdam School architects, or that of many contemporary Flemish offices. In the anatomy building in Utrecht, the remarkable detailing of the original fine brickwork was studied and reincorporated into its refurbishment, exhibiting the 'joy of craftsmanship' alluded to by Ruskin.³ In this Yearbook, a variety of experiments in concrete demonstrate the robustness and strength of the material, yet also include a spark of pleasure. Here, we can see how Merleau-Ponty's varieties of perception, which include context and specificity, take shape: from the overpowering presence of rough concrete in Deltawerk//, to the glittering white marble granulate in the Erasmus MC facade, to the elephantine base of the bicycle garage at Utrecht's central station.

Material intelligence: from analysis to synthesis

These projects clearly demonstrate the vibrancy of our environment – a notion that not only refers back to John Ruskin's 'living architecture', but also to Jane Bennett, who coined the phrase in her 2010 book *Vibrant Matter*. She describes the 'life' of things as a way of directing attention to what is taken for granted, the physical environment being revealed as an actant itself, and not just a setting in which active humans live out their lives. In this perspective, the HILBERINKBOSCH shed is more

than a skilful architectural exercise. Here, the use of oak trees that would normally be written off for paper pulp because they do not comply with quality norms for construction, questions the waste inadvertently generated by such certification systems. By transforming the oak trees into a comfortable, well-designed shelter that embodies the trees in its structure and its surfaces, the architects have demonstrated that imperfect does not equate with unusable.

Part of the success of the Erasmus MC is its attention to the whole environment of the hospital. The project followed the motto 'healing is leading' and, based on current research on how invisible but tangible qualities such as quiet, greenery and tactile, warm materials can help reduce stress, the material articulation of the building has become part of the healing process. And while this might still be a utilitarian approach to the significance of materials, it does incorporate the value of the 'lived world beneath the objective world', to quote Merleau-Ponty. Architects may have been doing this already, but the significance is only now beginning to grow into a general sensibility about the importance of our surroundings.

The vibrancy of material objects is what encourages the other to reach out and touch. The relation itself is then charged with connection, revealing a life of things. Enhancing a sensitivity to the presence of things fits with the environmental concerns of this time: rather than seeking answers in the acrobatics of yet another innovation in production technologies and material characteristics, the objects that forge connection help express value for each thing. They refuse to be objectified or engaged in the reductive equation of commercial exchange. They live, and weather, with us, thereby reminding us that we have a responsibility not just to ourselves but to the world at large.

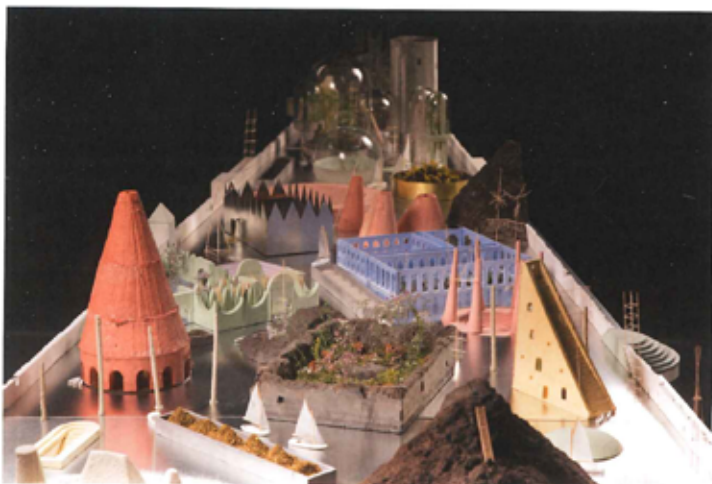
As such, materials are needed for more than construction and cladding, they are also needed as active agents in the world. Many projects in this Yearbook demonstrate – through things, not words – that decisions on complex problems can take into account values and sensibilities, even if they are not quantifiable. In other words, their presence provides a counterweight to purely utilitarian or economic factors, by

Dat brengt ons bij de belangrijkste kenmerken van de werking van materialiteit. Objecten en gebouwen zijn licht verbonden met intentie en kenmerken: ze kunnen in hun materiële uitwerking begrippen suggereren als 'bescherming', 'transparantie' of 'gladheid', maar dit blijven metaforen en ideeën. De dingen zelf hebben ook een zekere mate van autonomie: ze kunnen de toeschouwer aanspreken of afstoten, engageren of afstand van hem nemen, en na verloop van tijd kan zelfs dit veranderen. In de beste gevallen kan deze meervoudigheid zichzelf opnieuw uitvinden, waarbij steeds weer de robuustheid van het materiële karakter wordt aangetoond, de autonomie van het ding zelf, dat in zekere zin respect opeist.

Dit zijn kenmerken die centraal lijken te staan in de verklaring van Davos uit 2018 over bouwcultuur, waarin de Europese ministers van Cultuur de rol van de gebouwde omgeving in het vormgeven van cultuur benadrukken.⁶ Verwijzend naar de Duitse term 'Baukultur' moedigt de verklaring aan tot traagheid, doordachte observatie en een cultureel besef voorbij het onmiddellijk zichtbare. Historisch gezien is 'Baukultur' verbonden met het begrip empathie, dat centraal stond in de negentiende-eeuwse Duitse kunsttheorie.

Wat de materiële dingen om ons heen kunnen doen, is ons verankeren. Wanneer omstandigheden te overweldigend lijken – zoals steeds extremer weer, politieke onrust en onzekere toekomstperspectieven – kan de serene uitstraling van een gotisch kerkinterieur op een heel basaal niveau de externe ruis verminderen. De houten rugleuning van een drie generaties oude bank kan uitnodigen om te gaan zitten en het verstrijken van de tijd te ervaren en het bestendig voortbestaan van de wereld, terwijl we er zelf vluchtig doorheen gaan. Zowel de kerk als de bank kunnen eerdere en toekomstige generaties oproepen. Ze aarden ons in het hier en nu, en bieden zo een tegenwicht voor de moderne ontgoocheling, maar ook met meer inhoud dan een post-modern schaduwspel.

Wat zou er gebeuren als traditionele ontwerp kwaliteiten – een

showing how we (might) wish to live. Moreover, they foster meaningful connections. By encouraging a direct and tangible relation between user and object, the material itself puts the vibrancy of non-sentient actants on an equal footing with sentient beings. In this generous approach to all beings and things, it can enrich the dominant, quantitative structures of economic value and rigid policies.

Shifting sensibilities, maintaining presence

Which brings us to the most important features of material agency. It is weakly linked to intention and characteristics: objects and buildings can suggest notions of 'protection', 'transparency' or 'smoothness' in their material articulation, but these remain metaphors and ideas. The things themselves also have a degree of autonomy: they might appeal or repulse, engage or distance the viewer, and over time this may even change. In the best instances, this multiplicity can reinvent itself, demonstrating again and again the robustness of the material condition, the autonomy of the thing itself – demanding. In some sense, respect.

These are the features that seem to be central to the 2018 Davos

Alessandra Covini, Studio Ossidiana, maquette/model Amsterdam Allegories (eerste prijs/first prize Prix de Rome 2018) Foto's/Photos: Majda Vidakovic

declaration on building culture, a statement by the European Ministers of Culture affirming the importance of the built environment to the formation of our cultures.⁶ Referring to the German term *Baukultur*, the declaration encourages slowness, thoughtful observation and cultural understanding beyond the immediately visible. Historically, *Baukultur* is connected to the notion of empathy that was central to nineteenth-century German art theory.

One thing the materials and things around us can do, is ground us. When the world seems overwhelming – extreme climatic events, political turbulence, uncertain futures – the quiet calm of a gothic church interior can at a very basic level reduce the external noise. The wood-slatted back of a three-generation old bench can invite us to sit down and connect us to time passing, to the stable existence of the world as we fleetingly pass through it. Both the church and the bench can help us to sense the generations before us, and those that will come after us. And they ground us in the here and the now, providing an antidote to modern disenchantment, and more substance than a postmodern play with images.

What if a traditional design sensibility – an enhanced sensitivity to the secret life of things – were to gain more attention, and be trained more extensively? What if studios were to spend more time on understanding materials, from their growth to their fabrication and application? Might we then rediscover a more intimate relation with aesthetics, with materials and, by extension, with the things we produce in the world? Might we then rediscover the enjoyment of a well-designed ornament that becomes legible in all its intonations: the joy, the frustration, the actual sensibility with which it was made? Certainly some young architects are embarking on new experiments in this vein: the suggestive materiality of the winning Prix de Rome proposal by Alessandra Covini was commended by the jury, as was her manner of defining the islands in the Amsterdam Sixhaven area 'not by their program, but by the possibilities they offer for human encounters with animals, plants and minerals'.⁷

The hopeful suggestion in these expressive material conditions is

aangescherpte waarneming van het geheime leven der dingen – meer aandacht zou krijgen en sterker ontwikkeld zou worden? Wat als bureaus meer tijd zouden besteden aan het doorgronden van materialen, van groei tot fabricage en toepassing? Zouden we dan opnieuw een innige relatie kunnen opbouwen met esthetische kwaliteiten, met materialen en, in het verlengde daarvan, met de dingen die we in de wereld produceren? Zouden we dan het plezier van een goed ontworpen ornament kunnen herontdekken, dat ook in alle toonaarden te begrijpen valt: de vreugde, de frustratie, de gevoeligheid waarmee het is gemaakt? Een aantal jonge architecten experimenteert al in deze richting: de suggestieve materialiteit van het winnende Prix de Rome-voorstel van Alessandra Covini werd door de jury geprezen, net als haar aanpak, die de eilanden in de Amsterdamse Sixhaven definieert niet door hun programma, maar door de mogelijkheden die ze bieden voor ontmoetingen met dieren, planten en mineralen.⁷

De hoopvolle aanmoediging in deze uitgesproken materiële condities is dat ze de gewaarwording als zintuiglijke indruk herwaarderen en de wereld terugbrengen naar een schaal die hanteerbaar is door een tastbare en onbemiddelde ervaring. Daarmee gaan ze in tegen de

Alessandra Covini, Studio Ossidiana, maquette/model Amsterdam Allegories (eerste prijs/first prize Prix de Rome 2018) Foto's/Photos: Studio Ossidiana

that they revalue sensation as a unit of experience and bring the scale of the world down to a direct and tangible immediacy. In so doing, they counteract the experience of a fleeting, image-based rush, the constant stimulus of modern life. Most research suggests that there are areas of our limbic systems that benefit from restfulness, and from more focused and in-depth connections.⁸ What if our materials were to begin to provide more of this? This might not provide a singular, distinctly defined and objective reality, but it would allow for a yet-to-be defined engagement. This relation might trigger empathy, or instead encounter friction and resistance. What it will not do, however, is resist any trace of interaction. As such, it appeals to the condition of living and interacting and indeed helps us approach the world as a landscape full of vibrant matter.

- 1 Richard Sennett, *The Craftsman*, New Haven: Yale University Press, 2008.
- 2 Steven Holl is known for paying particular attention to light and material in his work. Juhani Pallasmaa has written extensively on multi-sensorial architecture. See in particular *The Eyes of the Skin*, London: John Wiley and Sons, 2005 (orig. 1996).
- 3 Francesco J. Varela et al., *The Embodied Mind. Cognitive Science and Human Experience*, Cambridge, MA: MIT Press, 2017, rev. ed. (orig. 1991); Alva Noë, *Out of Our Heads. Why You Are Not Your Brain and Other Lessons from the Biology of Consciousness*, New York: Hill and Wang, 2009.

- 4 Maurice Merleau-Ponty, *The Phenomenology of Perception*, New York: Routledge, 2002 (orig. Paris, 1945), pp. 3-14.
- 5 John Ruskin, *The Seven Lamps of Architecture*, London: 1849, Chapter 5, 'Lamp of Life', par. XXIV.
- 6 Declaration and background available online: <https://davosdeclaration2018.ch>.
- 7 See jury report and description online at <https://prixderome.nl/en/2018/10/30/exhibition-at-nieuwe-instituut/>.
- 8 Alvin Powell, 'When Science Meets Mindfulness', *Harvard Gazette*, 9 April 2018. Tom Ireland, 'What Does Mindfulness Meditation Do to Your Brain?' *Scientific American* guest blog, 12 June 2014.

ervaring van een vluchtige, op beelden gebaseerde overprikkeling van het moderne leven. Divers onderzoek suggereert dat er delen zijn van ons limbisch systeem die baat hebben bij rustgevende, gerichte en diepgaande verbindingen.⁸ Wat als materialen dat meer zouden aanmoedigen? Dat levert misschien geen eenduidige, helder gedefinieerde en objectieve werkelijkheid op, maar kan wel een nog nader te bepalen engagement mogelijk maken. Deze relatie kan misschien empathie oproepen, of juist wrijving en weerstand. Wat echter niet zal gebeuren, is een onttrekken aan elk spoor van interactie. Daarmee wordt een beroep gedaan op levendigheid en interactie, dat dan helpt de wereld te benaderen als een landschap vol levendige materie.

- 1 Richard Sennett, *De ambachtsman. De mens als maker*, Amsterdam: Meulenhoff, 2008.
- 2 Steven Holl staat erom bekend dat hij aandacht besteedt aan licht en materiaal in zijn werk. Juhani Pallasmaa heeft uitgebreid geschreven over multisensorische architectuur. Zie met name *The Eyes of the Skin*, Londen: John Wiley and Sons, 2005 (orig. 1996).
- 3 Francesco J. Varela et al., *The Embodied Mind. Cognitive Science and Human Experience*, Cambridge, MA: MIT Press, 2017, herziene ed. (1e ed. 1991); Alva Noë, *Out of Our Heads. Why You're not Your Brain and Other Lessons from the Biology of Consciousness*, New York: Hill and Wang, 2009.
- 4 Maurice Merleau-Ponty, *The Phenomenology of Perception*, New York: Routledge, 2002 (orig. Parijs, 1945), p. 3-14.
- 5 John Ruskin, *The Seven Lamps of Architecture*, Londen 1849, hoofdstuk 5, 'Lamp of Life', par. XXIV.
- 6 Verklaring online beschikbaar met achtergrondinformatie: <https://davosdeclaration2018.ch>.
- 7 Zie juryrapport en beschrijving online: <https://prixderome.nl/nl/2018/10/30/exhibition-at-nieuwe-instituut/>.
- 8 Alvin Powell, 'When Science Meets Mindfulness', *Harvard Gazette*, 9 april 2018. Tom Ireland, 'Wat doet Mindfulness-meditatie met je hersenen?' *Scientific American* gastblog, 12 juni 2014.

